

Innehåll

Förord 7

Författarens förord 11

- I Prolog i havet 17
- II Fortsättning i laboratoriet 29
- III Aggressionens ändamål 43
- IV Aggressionens spontanitet 75
- V Vana, ceremoni och magi 85
- VI Instinkternas samverkan 117
- VII Instinktiv moral 143
- VIII Den anonyma skaran 177
- IX Samliv utan kärlek 189
- X Råttorna 197
- XI Det personliga bandet 207
- XII En maning till ödmjukhet 267
- XIII Ecce Homo 287
- XIV En optimistisk framtidssyn 329

Illustrationer 357

Bibliografi 359

Vidare läsning 365

Förord

ATT EN FACKBOK ges ut i nyttgåva, jämnt femtio år efter den kom ut, måste vara något ganska unikt. Man kan verkligen fundera över anledningarna. En av dem är förstås att Konrad Lorenz faktiskt var en utmärkt författare, lättläst men ändå vetenskaplig, som kryddade det hela med en mycket stor portion humor. En annan är att djurens beteende, som är den väsentligaste faktadelen i boken, fortfarande är detsamma. Författarens iakttagelser, och den enorma erfarenhet han kunde ösa ur, är förstås lika relevanta idag. Men det verkligt speciella har sin bakgrund i den kunskapsteoretiska strid som Konrad Lorenz, tillsammans med framför allt Niko Tinbergen, inledde redan på trettioalet och – med en lång paus under kriget – kunde ta upp igen på femtioalet.

Lorenz och Tinbergen startade etologin, det naturvetenskapliga studiet av djurens beteende, och den första stora uppgiften bestod i att gå till storms mot behaviorismens bedövande dominans, som förklaring till djurs och människors beteende. Behaviorismen hävdade som bekant att inga beteenden var medfödda, att allt var inlärt, om det så var fiskens simmande eller fågelns flygande. I efterhand är det lätt att säga att etologins seger var ganska lättköpt, att

det inte var svårt att visa att uppfattningen om att beteendet i allt väsentligt lärdes in var ohållbar.

Att en tornsvala som för första gången hoppar ur boet under tegelpannan på taket skulle *lära sig* det oerhört komplicerade beteendet att flyga, på de bråkdelar av en sekund som den har på sig innan den slår i marken, är en så absurd hypotes att den inte är värd att pröva. Trots detta var den tidiga etologin tvungen att göra många experiment för att påvisa beteendets genetiska styrning. Förståelsen för att det måste finnas en synnerligen utförlig genetisk förprogrammering både för fåglarnas flykt och för exempelvis människans språkinlärning slog triumferande igenom i naturvetenskapen. Det var alltså en snabb och bedövande seger som den tidiga etologin vann, och Nobelpriset 1973 till Konrad Lorenz, Tinbergen och von Frisch var synnerligen välförtjänt.

Det betydde emellertid inte alls att den nya kunskapen fick det genomslag den borde ha fått. Tvärtom bet sig den behavioristiska doktrinen fast ända fram till sextioalet, som en ganska begriplig protest mot den tidigare betoningen av medfödda skillnader (och de steriliseringar av mindre begåvade och mentalt störda som i många länder införts under 1920-30-talen, där Sverige beklagligtvis stod i frontlinjen).

Den svenska skolan är tyvärr ett av många exempel, där reformeringen på femtioalet gick helt i behaviorismens tecken – begåvning fanns inte, alla kunde lära sig allt, könsskillnader ignorerades, etc. Man höll förbittrat fast vid doktrinen, trots att den ledde till att skolresultaten hela tiden sjönk (vi har nyss passerat Albanien). Att man ändrade betygssystemet gång efter annan, för att fördölja effekterna, hjälpte inte mycket. Finland, som väsentligen bibehöll det gamla systemet, har

nu en skola som ligger på andra plats i Europa. Den som tror att vetenskapliga resultat automatiskt får effekt i den politiska praktiken har anledning att fundera en stund.

Men de resultat som den tidiga etologin fick hade alltså ett bedövande genomslag i naturvetenskapen, så mycket att de nu tillhör allmängodset i varje biologisk utbildning. Etologin håller på att sjunka tillbaka från sin ställning som en vetenskaplig spjutspets mot en politiskt motiverad doktrin, till att vara en självklar del av den biologiska världsbilden.

Lorenz' första bok, *I samspråk med djuren*, togs emot med enorm entusiasm, och är än i dag en underbar läsning. Den vann härom året en omröstning beträffande den bok som säger mest om djurs beteende. Tyvärr mötte den följande boken *Aggression* istället en hel del motstånd och kritik, som inte bara motiverades av att man misstuckte att behaviorismen slogs i spillror. Att djurs aggression, alltså känslotillståndet ilska/vrede, har en genetisk bakgrund, att den är olika för olika arter, att den kan omorienteras, riktas mot andra håll, söka sig en utlösning – det var inte svårt att visa och belägga, och mötte föga kritik. Men vi använder i människans värld ordet aggression också i andra sammanhang, där de här biologiska grunderna knappast är tillämpliga. Andra världskriget utlöstes knappast av ilska, vrede eller andra emotioner hos ledarna, men vi talar ändå om det som aggression, som Hitlers aggression mot Polen, etc. I sin entusiasm skilde Lorenz inte tillräckligt på emotionell aggression och politisk aggression, och det var alltså ganska lätt att kritisera honom och att ifrågasätta slutsatserna, när det gällde människan.

En annan slutsats som i retrospektiv visade sig svår att upprätthålla var Konrad Lorenz' föreställning om att

mänsklig aggression kunde laddas upp spontant. Lorenz var ett barn av sin tid, där drifter var en allmängiltig föreställning, de sågs som drivkrafter med en spontan uppladdning. Man kan jämföra med exempelvis Freud. Men den omfattande forskning som följde hade svårt att bekräfta den enkla modellen uppladdning-utlösning för aggressionen.

Om det inte finns en spontan uppladdning av aggression, faller tyvärr en del av Lorenz' exempel, bland annat att sport som fotboll skulle kunna fungera som urladdning. Dagens huliganbråk ger knappast mycket stöd för fotbollens värde som aggressionsavledare.

Konrad Lorenz spände nog bågen litet för hårt i sina försök att förklara människans aggression. Men det spelar i mitt och många andras tycke inte särskilt stor roll. Hans skildringar av korallfiskarnas värld, där man plötsligt får en stor Aha-upplevelse och begriper varför de har en så fantastisk rikedom i färgteckningar och former, hans beskrivningar av gässens komplicerade samliv, deras kärlekshistorier och öden, hans aldrig sinande entusiasm och glädje över djurvärldens skönhet och rikedom, hans strikt naturvetenskapliga synsätt på människans beteende, som genomsyras av en godhjärtad humor, allt detta och mera därtill gör den här boken lika läsvärd idag som för femtio år sedan. Konrad Lorenz fick uppleva triumfen av att vinna en stor vetenskaplig seger, men det kanske är en lika stor seger att skriva böcker som med samma behållning kan läsas nästan en mansålder senare!

Sverre Sjölander

Professor em. i zoologi (etologi)

Elev och medarbetare till Konrad Lorenz

Författarens förord

EN GOD VÄN, som åtagit sig den sanna väntjänsten att kritiskt läsa igenom manuskriptet till denna bok, skrev till mig sedan han redan hunnit förbi mitt: ”Jag läser nu med brinnande intresse ännu ett kapitel som ger mig en ökande känsla av osäkerhet. Varför? Därför att jag inte riktigt kan se sammanhanget i det hela. Du måste göra det lättare för mig.”

Denna kritik har säkert sitt fulla berättigande, och syftet med förordet är att från början göra klart för läsaren vad det hela syftar till, och vilket sammanhang de olika kapitlen har med detta mål.

Boken handlar om *aggressionen*, d.v.s. den mot *artfränder* riktade kampdriften hos människor och djur. Ett tillfälligt sammanträffande av två olika omständigheter ledde fram till beslutet att skriva den. Jag befann mig i USA för det första för att hålla föreläsningar över jämförande beteendeforskning och beteendefysiologi för psykiatriker, psykoanalytiker och psykologer, för det andra för att på Floridas korallrev genom iakttagelser i naturen pröva en hypotes som jag uppställt på grundval av akvarieakttagelser av vissa fiskars

kampbeteende och den artbevarande funktionen hos deras färgteckningar. På klinikerna kom jag för första gången i samtal med psykoanalytiker vilka inte behandlade Freuds läror som oomkullrunkeliga dogmer utan som arbetshypoteser, såsom det bör vara i varje vetenskap. Beträktat på detta sätt kom jag att förstå en hel del i Sigmund Freuds teorier som jag förut protesterat emot genom dess alltför stora djärvhet. Diskussioner om hans driftlära gav som resultat oväntade likheter mellan psykoanalysens och beteendeforskningens upptäckter, något som förefaller vara betydelsefullt med tanke på skillnaderna i frågeställning, metoder och framför allt slutledningsgrunder mellan de båda forskningsgrenarna.

Jag väntade mig oövervinneliga meningsskiljaktigheter när det gällde uppfattningen av den så kallade dödsdriften, som enligt en av Freuds teorier står som en förgörande princip i motsatsställning till alla livsbevarande instinkter. Denna för biologin främmande hypotes är i beteendeforskarens ögon inte bara onödig utan felaktig. Aggressionen, vars yttringar ofta tyds som dödsdriftens, är en instinkt som alla andra och under naturliga förhållanden precis lika livs- och artbevarande. Hos människan, som genom sitt eget skapande alltför hastigt har ändrat sina livsbetingelser, framkallar aggressionsdriften ofta fördärvbringande resultat, men det gör även andra instinkter, om än på ett mindre dramatiskt sätt. När jag företrädde denna uppfattning av dödsdriften gentemot mina vänner psykoanalytikerna, fann jag mig oförhappandes i situationen att slå in öppna dörrar. De visade mig genom att peka på många ställen i Freuds skrifter hur föga förtroende han själv hade för sin dualistiska hypotes, som ju också bör ha varit principiellt väsensfrämmande och

motbjudande för honom som god monist och mekanistiskt tänkande naturvetenskapsman.

När jag kort därefter i det varma havet studerade fritt levande korallfiskar, hos vilka aggressionens artbevarande funktion är lätt att se, fick jag lust att skriva denna bok. Beteendeforskningen vet i alla fall så mycket om aggressionens bakgrund att det är möjligt att komma med förklaringar till en del av dess felfunktioner hos människan. Insikt i orsakerna till en sjukdom är visserligen inte någon verksam behandling, men i alla fall en av förutsättningarna för en sådan.

Jag märker att min författarförmåga inte räcker till för uppgiften. Det är nästan omöjligt att i ord beskriva arbetsammansättningen inom ett system, där varje del står i ett förhållande av ömsesidig grundpåverkan till varje annan. Redan när man försöker förklara en bensinmotors funktion vet man inte i vilken ända man skall börja, eftersom informationsmottagaren inte kan förstå vevaxelns betydelse förrän han har förstått betydelsen av vevstakar, kolvar, kamaxel osv. Man kan faktiskt bara förstå delarna i ett systems helhet just i deras helhet. Ju mer komplicerat ett systems uppbyggnad är, desto större blir denna svårighet, som måste övervinnas av forskning och kunskap samtidigt. Tyvärr är samverkandet mellan de driftmässiga och de kulturellt förvärvade beteenden som utgör människans sociala liv i stort sett det mest komplicerade system som finns på vår jord. För att göra de få orsakssammanhang begripliga som jag tror mig kunna följa genom detta virrvarr av ömsesidig påverkan, måste jag med eller mot min vilja gå långt tillbaka.

Lyckligtvis är iakttagelserna intressanta var för sig.

Korallfiskarnas revirstrider, de moralliknande drifterna och hämningarna hos samhällsbildande djur, natthägers kärlekslösa äktenskapliga och sociala liv, den bruna rättans blodiga masstrider och många andra egendomliga djurbetenden hoppas jag skall kunna hålla läsaren fånglad så länge, att han når fram till en förståelse för de djupare sammanhangen. Dit vill jag av principiella skäl föra honom på samma väg som jag själv har gått, i den mån det är möjligt.

Den induktiva naturvetenskapen börjar alltid med ett förutsättningslöst iakttagande av de enstaka fallen, och går därifrån till att formulera den lag som de alla lyder under. Nästan alla läroböcker väljer motsatt väg i korthetens och begriplighetens intresse, och sätter den ”allmänna” delen före den ”speciella”. Genom detta blir framställningen åskådligare, men också mindre övertygande. Det är enkelt och lättvindigt att först utveckla en teori och sedan ”bygga under” den med bevis, eftersom naturen är så mångformig att man, om man söker flitigt, kan finna skenbart övertygande exempel för att stödja även de dunklaste hypoteser. Om läsaren enbart med hjälp av de fakta som jag håller fram till hans beskådande kunde komma till samma slutsatser som jag själv, vore min bok verkligt övertygande. Eftersom jag inte gärna kan be honom följa en så törnbeströdd väg, ger jag här redan i förväg en kort beskrivning av kapitlens innehåll, i viss mån avsedd som vägvisare.

Jag börjar i de båda första kapitlen med en skildring av enkla iakttagelser av typiska former för aggressivt beteende. I det tredje kapitlet övergår jag sedan till att behandla aggressionens artbevarande verkan, och i det fjärde behandlar jag det instinktiva beteendets fysiologi i allmänhet, och

aggressivitetens i synnerhet, tillräckligt ingående för att göra spontaniteten i dess oavbrutna, rytmiskt upprepade utbrott begriplig. I femte kapitlet redogör jag för ritualiseringsprocessen så långt det behövs för ett senare förståande av dess aggressionshämmande verkan, vidare för hur de av ritualiseringen nyskapade, instinktiva driftmekanismerna har blivit självständiga. Samma syfte tjänar det sjätte kapitlet, som försöker ge en allmän översikt över de instinktiva driftmekanismernas verkanssammanhang. I sjunde kapitlet visas med konkreta exempel vilka mekanismer artbildningen har ”uppfunnit” för att leda aggressionen in på oskadliga banor, vilken roll ritualen övertar i och med detta, och hur lika de på så sätt uppkomna beteendena är dem som hos människan styrs av ansvarsmoral. Genom dessa kapitel skapas förutsättningarna för att läsaren skall kunna förstå funktionen hos fyra olika typer av samlevnad. Den första är den anonyma flocken, som är fri från all aggression men också saknar personligt igenkännande och individuella band. Den andra är natthägers och andra i koloni häckande fåglars familje- och samhällsliv, som bara grundar sig på de försvarade revirens läge och utseende i rummet. Den tredje är råttornas egenartade storfamiljer, vars medlemmar inte känner igen varandra personligen utan i stället på ”klanens” lukt. De lever mönstergillt socialt tillsammans, medan de däremot med ett bittert partihat bekämpar varje artfrände som tillhör en annan ”klan”. Den fjärde typen slutligen är den, där den personliga kärlekens och vänskapens band hindrar medlemmarna från att bekämpa och skada varandra. Denna form av samlevnad, som på många punkter liknar människans, beskrivs ingående med grågåsen som exempel.

Efter det som har sagts i dessa elva kapitel tror jag mig kunna göra anledningarna till vissa felfunktioner hos människans aggressivitet begripliga. Det tolfte kapitlet, ”En maning till ödmjukhet” söker skapa en ytterligare förutsättning för detta, genom att försöka undanröja det inre motstånd som hindrar många människor från att se sig själva som en del av universum, och vilja inse att också deras eget beteende är underkastat naturlagar. Detta motstånd består för det första i att kausaliteten ses som något negativt som tycks vara oförenligt med den fria viljan, för det andra i människans andliga högmod. Det trettonde kapitlet har som uppgift att objektivt skildra människans nuvarande situation, ungefär så som en biolog på Mars skulle se den. I fjortonde kapitlet gör jag ett försök att föreslå möjliga motåtgärder mot de av aggressionens felfunktioner som jag tror mig veta orsakerna till.